

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ ПРЕЗ XV-XVII ВЕК В ИСТАНБУЛСКИЯ ОСМАНСКИ АРХИВ

Красимира Мутафова

Summary: In the represented paper the author lays down the basics of the rich source of data about the research of Bulgarian History during 15th-17th centuries in some of the documentary funds of the Ottoman Archives in Istanbul at the General Directorate of State Archives in the Republic of Turkey (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). The accent is put on the type of information that gives the so-called: Mühimme, Ahkâm and Şikâyet Defters (registers of sultan orders and registers of complaints); almost not published fund "Piskopos kalemi" ("The chancellery of the Bishop's matters") and the so-called Kilise defters (literally "The registers of the churches") and the fund Ali Emirî (imperial instructions), put into catalogues according to the rule of the different Ottoman sultans. Their possibilities are examined as a new source of knowledge and as a corrective of the already confirmed thesis of the Bulgarian historiography.

Key words: Ottoman Archives, ottoman documents, detailed inventories of fiscal possessions, registers of sultan orders, registers of complaints, the chancellery of the Bishop's matters, Moslems, non-Moslems, Ottoman Empire, Bulgarian society, Orthodox Church.

През първите години от т.нар. посттоталитарно време в историческата ни наука избуя явление, по принцип съпътстващо подобен тип политически промени – търсенето на новата, последната истина, за почти всеки период от българското минало. Основателно или не, под знака на т.нар. посттоталитарен рационализъм и подчертан стремеж към деидеологизация, се пренаписаха стотици страници от родната история. Без да се оспорва необходимостта от преосмисляне на постановките, наложени в учебниците по история, буквално "сковали" ред специализирани изследвания в стройни формулировки, не по-малко важни в този нов подход към вече утвърдени тези и събития са изворите. Факт е, че точно "отварянето" на архивните фондове се превърна и все още е голямата провокация пред българските историци. А и само категоричното информационно уплътняване, не би свело този "преоткривателски" поход до поредната, на свой ред политически ангажирана акция.

В тази връзка специално внимание заслужават възможностите за обогатяване на наличния документален фонд за историята на българите през XV-XVII в. – период, все още натоварен с пристрастност, противоречиви интерпретации и липса на обективност в оценките. Безспорен тласък в това

отношение дадоха установените договорни отношения между архивохранилищата на България и Турция. Започналият през 1993 г. обмен на микрофилми с копия на османски документи, подбрани в условията на неограничен достъп до архивните фондове на Ориенталския отдел към Народната библиотека "Св. св. Кирил и Методий" и на Османския архив – гр. Истанбул, с основание бе оценен като събитие в научния ни живот с бъдещи, значими последици за развитието на проучванията върху този период. Всъщност ранните столетия на османско господство в българските земи, макар и трафаретно етикирани като "тъмни и черни" още от времето на Възраждането, отдавна са привлекли интереса на българските историци и далеч не са непознати. Резултатът от целенасочените усилия на няколко генерации български учени е една многоаспектна, относително цялостна картина на социалния, стопанския, културния и духовния живот на българите през XV–XVII в. Подобаващ дял в изграждането ѝ имат османските архивни документи. Макар значението им у нас да е оценено сравнително късно, българската наука бързо се ориентира към тяхното привличане като изключително разнороден, богат и ценен за историята ни изворов материал и има безспорни постижения в обнародването им¹.

Новите постъпления правят възможно отстраняването на един от основните недостатъци в наличния документален фонд, респ. в изследванията досега – комплектова колекцията от регистри в Ориенталския отдел на Народната библиотека в София – сред заснетите над 11 000 кадъра, 7470 са копия на 40 броя регистри². Стойността на новопридобитите извори се повишава и от факта, че те покриват изцяло българските етнически територии. Т.е. новопостъпилият масов регистров материал и този, съхраняван у нас, дават реално нови възможности за изясняване на социално-икономическата, етнодемографската и конфесионалната ситуация след османското завоевание.

Достатъчно е да посоча като пример разнообразната и компактна информация, която може да бъде извлечена от регистрите от вида *муфассал*, подходяща при това за статистическа обработка³. Този тип дефтери, наричани още *дефтери-хакани* (императорски), са особено резултатни за изследователска работа, тъй като включват описания на всички видове поземлени владения (вписвани според първоначалното разпределение на земите в османската държава, с прецизно отбелязване на всички настъпили промени); поименно изброените, диференцирани на религиозна основа данъкоплатци, сред които са обособени групите със специални задължения (войнуци, топчии, соколари и пр.); разгърнато отразяват рентата, дължима от всяко населено място. Голямата им историческа стойност се дължи и на включените в тях *канунамета* (закононици) за отделните административни единици, чрез които се регулира стопанския и военноадминистративен ред в съответните провинции. Без преувеличение може да се каже, че на разположение на специалистите са извори с детайлни и изчерпателни сведения за изследване на селското и градското стопанство, системата на данъчно облагане, административното устройство, селищната мрежа,

топонимията, градската квартална и социална структура, а зафиксираният в тях богат антропонимичен материал ги прави едни от най-надеждните източници за реконструиране на именната система на българите непосредствено след завоюването и в предходния период.

Без да поставям под въпрос приноса и целесъобразността на направения подбор през 1993 г. и на новите постъпления, сред които също доминира регистровият материал, все пак ще подчертая, че той далеч не изчерпва огромното разнообразие на документите, свързани с българската история, съхранявани в Истанбулския архив. Публикуваната каталогизирана информация и собствените ми наблюдения по време на работата ми в архива⁴, ми дават основание да считам, че между тях фигурират особено значими за българската история извори. Обнародването им би въвело в научно обръщение не само нов източник на познание с висока историческа стойност, но и надежден коректив на редица предпоставени тези и изследвания. Те биха дали възможност за преосмисляне на някои отдавна утвърдени постановки в нашата и чуждата историография; изясняване на спорни въпроси, обект на дългогодишни дебати; разкриване на действителните параметри на редица явления от историческата действителност на XV–XVII в., все още недостатъчно добре проучени, неизследвани или изобщо пренебрегвани.

В рамките на това изложение едва ли би било възможно да представя дори и бегло наличните фондове на Истанбулския османски архив и типа информация, който те подават. Тук ще очертая само най-общо богатата база данни, заложили в няколко от тях:

- т.нар. *мюхимме*, *ахкям* и *шикяйет* дефтери⁵, накратко определяни като “регистри на заповедите (везирски и султански) и регистри на жалбите”;
- почти необнародвания фонд “*Пископос калем*”⁶ (“канцелария на епископските дела”) и т. нар. *килисе дефтери*⁷ (букв. “регистри на църквите”);
- фонда “*Али емири*” (височайши разпореждания), каталогизиран съобразно управлението на отделните султани.

Всички те съдържат документи, пряко или косвено отнасящи се до немюсюлманските поданици, в това число и българите, и религиозните им структури. Сведенията за тях зачестяват по времето на Мехмед II (1444–1446; 1451–1458). Не без значение е фактът, че именно при него в политиката към иноверните поданици в Османската империя е постигната унификация в общодържавен мащаб⁸. Те стават част от механизма на държавно-политическо устройство, социална организация и управление, и това намира отражение в повсеместното им присъствие в османската правна и административна документация.

Между регистровите и единичните документи в разглежданите архивни фондове с богатата си и разнородна информация изпъква групата на *мюхимме*, *ахкям* и *шикяйет* дефтерите⁹. По същество това са преписи на султански решения и заповеди по особено важни въпроси (от правен, военноекспертизнен, финансов, религиозен и др. характер), в отговор на отправени до централ-

ната власт оплаквания на служебни и частни лица. Те са подредени хронологично в своеобразни дневници, които по външно оформление носят белезите на регистри. Документите в тях, най-общо съдържат адресата (най-често кадията или наба на казата, или пък друго длъжностно лице), изложението на конкретния казус, повод за издаване на султанското решение и самото решение. Като обща тенденция в развитието им през XVII и следващите векове се наблюдава все по-детайлното им тематично и типологично диференциране и обособяването на различни подвидове съобразно конкретните региони, за които те се отнасят. С тези си специфики те не само стават своеобразен “регистратор” на ежедневието в Османската империя във всичките му проявления, но и дават реална представа за съотношението между норма и практика, център и периферия, открояват специфичните арбитражни функции на централната власт и ефективността на намесата ѝ във възникналите конфликти в столицата и провинциите.

Нарасналият интерес към тях ускори обнародването им през последните години. Показателен е фактът, че само за около 10 години от наличните 266 дефтера от групата “*Диван-и хумаюн мюхимме дефтерлери*” за периода 961–1323 (1553–1905) г., до този момент са публикувани факсимилно 9 (№ 3, 5, 6, 7, 12, 81, 82, 83, 85), снабдени с различен тип показалци и справочен апарат¹⁰. Все още, като че ли изостава издаването на другите два типа регистри, макар в Истанбулския архив да се съхранява не по-малко богата колекция и от тях. Само за Румелия например от водените по еялети *ахкям* дефтери са съхранени 85 тома, отнасящи се за периода 1155–1326 (1742–1908) г.¹¹ От т. нар. *шикяйет* дефтери, известни с популярното название “Книга на жалбите” в историческата ни книжнина, са запазени 213 тома за времето 1059–1253 (1649–1837) г.¹² Принос в издаването им засега имат австрийските османисти. Публикуваният факсимилно *шикяйет* дефтер от 1675 г.¹³, бе високо оценен от специалистите в чужбина и у нас като изключително стойностно историческо градиво¹⁴.

Особен интерес от гледна точка на промените, настъпили в Османската империя през XVI в., предизвикват *мюхимме* дефтерите, съставени по времето на Сюлейман I (1520–1566), Селим II (1566–1574) и Мурад III (1574–1789). В регистъра от 961–962 (1554–1555) г. например се съдържат както обобщени данни за състоянието на тимарската система в българските земи, така и детайли относно поземлените владения на християните-спахии, приели исляма в хода на военните кампании на Сюлейман I¹⁵, статуса на някои категории население със специални задължения, къзълбашите и участвалите в походите срещу тях и пр. Макар и по-рядко, в тях са засвидетелствани някои единични прояви на самоуправление сред българите, какъвто е случаят, разискван в султанската заповед от 19 *шабан* 963 (29.06.1556) г.¹⁶

Разискваните проблеми в редица султански заповеди от това време допълват сведенията за позициите на българите в различните звена на османската военноадминистративна и фискална система през XVI в. От последните години

на управлението на Сюлейман I и Селим II датират немалко султански решения по повод участието на българите във военно-помощните корпуси на османската войска. Показателна в това отношение е поредицата височайши нареждания от 1570 и 1571 г., свързани с процеса на сегментиране на юруците, мюселемите и татарите в Румелия. Освен че фиксират районите на заселването им – Одрин, Визе (дн. гр. в Турция), Бергоз (дн. Люлебургаз, Турция), Бабаески, Хасково, Стара Загора, Димотика (дн. гр. Дидимотихон, Гърция), Чорлу (гр. в Турция), Добрич, Ямбол и др., те отразяват и спецификите на статута им и този на включените към формиранията им българи¹⁷. Типичен е случаят със записаните към никополските мюселеми 86 *зимми* (немюсюлмански поданици). Съгласно текста на заповедта от 5 *джемазие* 963 (18.03.1556) г. те получават данъчни преференции за изпълняваната от тях служба, като с издаденото султанско нареждане фактически се официализира “опростяването” на десетците им¹⁸. Тук едва ли е възможно да се спра на всички индикации от подобен характер, с които изобилстват разглежданите регистри. Изложените казуси в тях, освен това, подават не по-малко разнообразна информация и относно останалите категории население с военно-помощни задължения¹⁹. Нееднократно коментираните в научната книжнина войнуци например са повод за издаването на заповедта от 24 *рамазан* 980 (8.11.1582) г., адресирана до кадиите на по-важните административни средища в българските тертории – Оряхово, Враца, Ловеч, Търново, Плевен, Ямбол, Шумен, Провадия, Разград, Златица. Адресат, който е категорично потвърждение за повсеместното им разпространение в българските територии.

В обобщен вид данните от тези разпореждания регистрират сравнително късно проявление на политика, която османците прилагат още в хода на завоеването. Имам предвид специфичните институции за въздействие върху иноверното население, възникнали във връзка с постоянния недостиг от хора в административните и военните структури на разширяващата се османска държава. В тази плоскост попадат девширмето, християните-спахии, включването на християни във военно-помощните корпуси. Без да са в унисон с шериатските постановки, като пряк или косвен резултат, всички те нарушават компактността и хомогенността на българския социум. Достатъчно е да посоча, че именно в различните формирования на османската войска една голяма част от българите преминава към исляма. Процес, особено активен през XIV, XV, включително и до втората половина на XVI в. Период, през който, въпросът за военния потенциал с оглед на мащабните експанзионистични планове на Запад и Изток, е постоянно на преден план. Сведенията в коментираните *мюхимме* дефтери сочат по-масово участие на българите в османските военни формирования от приеманото досега, включително и в корпусите на мюселемите и акънджиите, доскоро разглеждани като чисто тюркски²⁰.

Султанските заповеди от 60-те, 70-те и 80-те години на XVI в. визират, по един или друг начин и категориите население със специален статут, ангажи-

рани в производствената област. В немалко от тях се разискват въпроси, свързани с джелепкешаните, специализираното население, което осигурявало държавните доставки от дребен рогат добитък в Османската империя²¹. Първостепенното му значение с оглед своевременното осигуряване на овче месо за големите консумативни центрове на империята го превръща в една от най-проспериращите имуществено прослойки в българското общество. Именно повод на това население е издадена заповедта от 17 *рамазан* 978 (13.02.1571) г., разпратена до кадиите на София, Пловдив, Татарпазарджик, Самоков, Дупница, Берковица и др. с преписи до Солун, Сироз, Битоля, Йенидже-и Вардар и пр. и тази от 17 *джемазиулеввел* 993 (18.05.1585) г., адресирана до кадията на Провадия²². Предвидените строги санкции в случай на забавяне или неизпълнение на възложените им поръчение, красноречиво свидетелстват за еквивалента на дадените преференции.

В коментираните регистри намират красноречиво отражение и последиците от настъпилите промени в социално-правния и данъчен статут на населението през втората половина на XVI в. Повишената степен на експлоатацията и опитите за нивелиране на статута на различните категории население, води до икономически отпор и бягства (османските документи от това време изобилстват с маргиналии за “разбягване на раята”) и активизиране на хайдутството в различните му форми и прояви. Прояви, за които свидетелстват султанските заповеди от третата четвърт на XVI в., издадени по повод “разбойничество и грабежите” от страна и на мюсюлмани, и на християни.

Като цяло информацията в тях е твърде провокативна, доста по-различна от тази, интерпретирана в повечето изследвания върху хайдутството. Санкционираните инциденти са еднотипни, без оглед на етническата и религиозна принадлежност на извършителите. В заповедта от 14 *ребюлахър* 963 (27.02.1556) г. например се разискват и санкционират действията на трима мюсюлмани, които преоблечени като неверници (*кяфири*), ограбили един дюкян през нощта²³. Точно обратният случай е представен в заповедта от 26 *рамазан* 978 (22.02.1571) г., адресирана до кадиите на административните центрове в Румелия. С нея се изисквало разследване на действията на 2 неверника (*кяфири*), които преоблечени²⁴ като мюсюлмани обикаляли навсякъде в Румелия²⁵. Нарушения от този характер разглежда и заповедта от 10 *шеввал* 977 (18.03.1570) г., разпратена до кадиите на Силистра, Айтос, Ямбол, Ахтопол. Причина за издаването ѝ са насилията от страна на въоръжени мюсюлмански софти (ученици от религиозни училища) над населението в района на тези кази²⁶. Подобен е поводът за заповедта до кадията на София от същата година, издадена във връзка с оплакването на румелийския бей Хасан паша от безобразията на *левенди*, действащи заедно с мюсюлмански семейства и софти²⁷. Оплакване от насилията на живеещите в казата юруци, левенди и софти, са в основата на султанските разпореждания от 28 *рамазан* и от 20 *шеввал* 979 (14.02. и 10.03.1572) г. до кадията на Стара Загора²⁸. Такъв характер има и заповедта от 6 *рамазан* 979

(23.01.1572) г., адресирана до кадиите на Търново и Ловеч и до Никополския бей, по повод грабежите (*хърсълък*) и издевателствата на установилите се в някои селища на казите им разбойници, наречени *караджъ*. Издадено е и нареждане за разследването и арестуването на някой си Махмуд от Ловеч, за когото е съобщено, че осигурява подслон на споменатите²⁹. Не по-малко красноречиви са сведенията относно действията на 7 разбойника в околностите на Одрин и Чорлу, санкционирани със султанското решение от 20 *зилхидже* 979 (7.04.1572) г. и на разбойниците във Варна, споменати като *хърсълъ*, *харами*, *ехл-и фесат*, в заповедта от 18 *рамазан* 978 (4.02.1572) г.³⁰

Всички тези заповеди сочат, че насилията и убийствата на християни от разбойници мюсюлмани, а нерядко и обратно, стават част от ежедневието на румелийското население през 70-те години на XVI в. Зад споменати като *караджъ*, *харами*, *левенди*, *хърсълъ*, нерядко стоят и редовни спахии. Такъв е случаят със спахията Хасан и брат му Омер, ограбили къщата и убили съпругата на християнин в Шехиркьой, изложен в нареждането от 18 *зилхидже* 979 (5.04.1572) г.)³¹. В тази поредица инциденти по-специално внимание заслужават сведенията за действията на 200-300 души разбойници немюсюлмани, наречени "*кяфир ешкийясъ*", за които се съобщава в заповедта от 25 *джемазиулахър* 993 (25 юни 1585) г., разпратена до кадиите на София, Пловдив, Татарпазарджик, Брезник, Радомир, Дупница, Шехиркьой³².

Разгледаните инциденти, по принцип не са непознати, но не и в тези детайли, които предлага коментираната тук информация. Тя повдига въпроси, чието цялостно осмисляне тепърва предстои, още повече, че все пак представя официалната гледна точка на османската власт. Макар и в резюмиран вариант, изложеното сочи, че този тип документален материал би дал нови възможности за изследване на етническата и религиозната характеристика на хайдушките формирования, структурата и организацията им, регионите, характера и целите на действията им, типа контакти с местното население и представителите на провинциалната власт, ефективността на предприетите мерки срещу тях. Като цяло, тя категорично се разминава с романтичната представа за хайдутството, наложена във фолклора и прокарана във възрожденската ни историография³³. Изследването ѝ в детайли вероятно би довело до коригиране на твърде идеализираните представи и преповтаряни тези за хайдутството, които все още намират място в някои общи и поселищни истории, "доверили" се най-вече на едностранчивите фолклорни сведения.

В немалка част от султанските решения е отразена по един или друг начин ислямизацията на иноверното население, типа взаимоотношения между мюсюлмани и християни в частност и между различните религиозни общности в по-общ план, причините за възникналите междуконфесионални конфликти. Явления, засвидетелствани и в други, издадени вече извори у нас. Сведенията, които те подават обаче, уплътнят информацията относно ранните проявления на тези процеси, като заедно с това разкриват и нови моменти за изследова-

телите на тази проблематика. Те например категорично потвърждават религиозното напрежение и интензитета на ислямизационния процес през 60-те години на XVI в., засвидетелстван и в регистровия материал. Някои от тях сочат твърде смущаващо измерение на адаптацията към създалата се ситуация, напомнящо донякъде за положението в края на XIV и първата половина на XV в.³⁴ Интересен в тази връзка и случаят с разследването на избягалите от Влашко в Силистра 10 души, които станали мюсюлмани, но после отново се обърнали [към старата си вяра]. “Усвояването” на християнските махали от новите мюсюлмани, които обикновено оставали в старите си махали, усложнява конфесионалното съжителство и нерядко води до остри конфликти. Няма да се спирам на всички тях. Ще обърна внимание само на инцидента с построения месджид във Видин, за който се споменава в заповедта от 4 Сафер 979 (29.06.1571) г. Съгласно писмото на Видинския кадия, упоменато тази заповед, поради недоволството на мюсюлманите, разположените около него (месджид) къщи на “неверниците” били превърнати в кръчми (*мейханета*). Случаят е буквално христоматиен – има аналог както в наративните източници (в чисто концептуален план), така и в документалния материал³⁵.

Другият фонд, който съдържа ценна необработена и все още непубликувана информация е каталогизиран като “Пископос калеми”. От времето на Мехмед II датира не само началото на унифицирането на политиката към иноверните поданици, но и се поставя началото на документализирането на дейността на немюсюлманските религиозни структури. Известно е, че след завладяването на византийската столица (1453 г.), християнските йерархически църковни структури са законодателно институционализирани, а обсегът на правомощията им – правно гарантиран³⁶. До XVIII в. към дефтерхането съществува т.нар. отделение “Пископос мукатаасъ калеми” (канцелария на епископските дела), наречено през XIX в. “Пископос халифеси калеми”, в което се уреждат различните въпроси отнасящи се до християнските църкви, съхраняват се всички берати, фермани и документи относно православното духовенство. Понастоящем “Пископос калеми” е един от най-богатите фондове, в който са систематизирани 4746 арх. единици (в 31 папки) с 4813 документа за времето от 1015 до 1207 (1606–1782) г. Само малка част от това документално богатство е обнародвана, тъй като тези разнородни и като типове, и като видове писма на арабица (съставени са на *дивани*, *рика*, *сиякат* и пр.) документи, не са анотирани, а само датирани, за разлика от повечето фондове в архива в Истанбул.

Тук ще вметна, че в изсяняването на въпросите около състоянието, статута, титулатурата, диоцеза и правомощията на православните архиереи и влиянието в подведомствените им епархии, с малки изключения³⁷, доминират гръцките източници (запазени патриаршески и синодални актове, кореспонденция между архиереите, митрополитски кодекси и друг тип документи) от библиотеката на Цариградската патриаршия и другите архивохранилища на православната църква на Балканите³⁸ и т.нар. “домашен” изворов материал (приписки,

летописни бележки и разкази, агиографска литература, богослужебна и учителна книжнина). Без да игнорирам приоритета и значението на този тип извори ще подчертая, че османските документи дават богати възможности за изясняването на противоречивите тенденции в развитието на православните църковни структури като институции, официално признати, но и подвластни на османската власт.

Публикуваният до този момент османски архивен материал за историята на православната църква се отнася предимно за XVII и XVIII в. и е извлечен най-вече от съхраняваните в Ориенталски отдел на Народната библиотека "Св. св. Кирил и Методий" в София кадийски протоколни книги. Далеч по-пълна информация от тези доста фрагментарни и сравнително късни сведения, предоставят споменатите по-горе *Килисе* дефтери. Те съдържат всички съхранявани фермани, издадени по повод на официално дадените разрешения от централната османска власт на намиращите се в империята немюсюлмански храмове, училища, благотворителни учреждения и пр. Ето защо проучването им би допълнило познанията ни за статута на православната църква след османското завоевание и различните промени в административната и йерархичната ѝ структура, естеството на взаимоотношенията ѝ с централната власт. Още повече, че обособените в 10 тома *Килисе* дефтери съдържат документи за един продължителен период от време – от XV до XX век, с обем от 1859 стр. Освен посочените 10 тома за всяка призната религиозна общност в османската държава е издаден и 3-томен каталог, започващ от 1713 г., като религиозните институции са групирани съобразно местоположението им, указано в каталога.

Проучването на този нов изворов материал, представящ дейността на Източноправославната църква през погледа на османската администрация, би дало възможност за реализирането на комплексен подход в изследването на противоречивите тенденции и процеси, определящи развитието ѝ в религиозно-догматично, финансово и политическо отношение през XV–XVIII в. Документалното многообразие на разглежданите фандове позволява изследването в пълнота и разрешаването на редица спорни въпроси, свързани със състоянието на манастирската и храмова мрежа в българските земи, позициите на църковните структури в рамките на автокефалните структури на Балканите, функционирането на системата миллет и взаимоотношенията между отделните религиозни общности. Заедно с това то позволява и редица уточнения по отношение на имена, названия, епископален обхват, църковни данъци и такси и пр.

Изключително разнородната и ценна информация на документите към фонда *Али Емири*. изисква представянето му в самостоятелно изследване, ето защо тук само накратко ще засегна типа данни, които той предоставя. Към този фонд са каталогизирани едни от най-ранните османски документи от времето на Орхан³⁹, но до управлението на Мурад II включително, малко от тях са пряко свързани с българската история. Те са далеч повече по времето на Мехмед II. Сред тях доминират тимарските дефтери, по-скоро части от тях и различният

тип документи, отнасящи се до султанските вакъфи (запазени са различни преписи от вакфиета). Интерес за българската история представляват описите, отнасящи се до Никопол и Никополски санджак⁴⁰, Видин и Видински санджак. Един от най-цялостно запазените сред тях съдържа сведения относно Силистра, Никопол, София, Кюстендил, Видин до 887 (1463–1464) г. Сравнително ограничен е наборът от документи от времето на Баязид II (1481–1512) и Селим I (сред които преобладават тези, отнасящи се за Видин) за разлика от документалното многообразие от времето на Сюлейман I и султаните, управлявали до края на XVII в. Тук едва ли би било възможно да засегна дори само разнообразието от проблеми, намерили място в този архивен фонд. Ще отбележа само, че заложената в хилядите документи информация, не само потвърждава проучванията относно настъпилите промени в административното устройство, поселищните структури, религиозните и военните институции и като цяло в социално-политическия, стопанския и духовния живот на подвластното иновечно население, но в отделни случаи измества хронологичните граници на появата им или пък разкрива специфични черти в проявлението им. В тази връзка само ще посоча, че толкова дебатираните в българската историография “доброволни молби за приемане на исляма” и т.нар. доброволно приемане на исляма, интерпретирано главно по съхраняваните в Ориенталски отдел на НБКМ молби, свързвани главно с управлението на Мехмед IV (1648–1687), откриваме далеч по-рано в коментирания фонд. Макар и не в това разнообразие, подобен тип прояви се срещат още по времето на Ахмед I (1603–1617)⁴¹. Всъщност този тип ислямизация донякъде е резултат от зачестилите конфликти между християни и мюсюлмани през XVII в., за които изобилстват сведенията от времето на Мехмед IV, регистрирани в многобройните прошения (*истида*, *махзар*, *арзухал*), каталогизирани към този фонд.

В заключение ще обърна внимание на улесненията, които архивът предоставя на международната общност османисти, без които и най-продължителния период на работа би бил абсолютно недостатъчен. Богатият информационно-справочен апарат и осигуреният лесен достъп до него, както и използваните най-нови информационни технологии съкращават максимално разходите на време. В резултат от стремежа към компютризиране на информационната база и постоянните усилия за подобрения в тази насока – една немалка част от хилядите каталози и налична документация вече е микрофилмирана, сканирана и е на разположение в компютърната мрежа. Една от най-големите трудности на този етап си остава липсата на единна класификационна схема – част от документите са обработени като частни колекции и в зависимост от времето на постъпване; други са обособени в поредици от документално-типологична гледна точка; трети, обработени до реформата в писмеността (1927), все още са с анотации на османица. Всички те вероятно биха могли да бъдат отстранени едва след цялостната компютърна обработка на наличните архивни фондове.

БЕЛЕЖКИ

¹ Принос на българската османистика към корпусите “Извори за българската история” са публикуваните осем тома “Турски извори за българската история” (ТИБИ) от 1964 до 2001 г. Поредица, която продължава традицията, поставена от първите поколения български османисти – Ст. Джансззов, Д. Ихчиев, П. Дорев, Г. Гълъбов и др. на стр. на ПСП на БАН, сп. Минало, сп. АПП до 1944 г. Безспорно значение за обогатяването на информацията, почерпена от османската документация, са корпусите извън тази поредица, съставени на тематичен и тематично-регионален принцип. За тяхната подробна библиография вж.: **Калицин, М., Мутафова, Кр.** Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Отговорен редактор Ст. Андреев. В. Търново, 2003, 9–10; **Dimitrov, Str.** Ottoman Studies in Bulgaria after the Second World War. – *Études balkaniques*, 2000, № 1, pp. 29–58.

² Според вида си новопостъпилите регистри формират следните групи: 1. Регистри от вида *муфассал* и *иджмал* – подробни и съкратени описи на различния тип поземлени владения; 2. Регистри на вакъфските владения в Румелия; 3. Подробни регистри за събиране на данъка *авариз*; 4. Регистри за събирането на поголовния данък от вакъфските селища в Румелия (*зияде-и джизие*); 5. Регистър-сборници с разпореждания на централната власт до органите на провинциалната власт. – Вж. **Радушев, Евг., Р. Ковачев.** Опис на регистри от Истанбулския османски архив към генералната дирекция на държавните архиви на република Турция. Ред. Ст. Андреев. С., 1996, с. XII–XIII.

³ По-подробно за този канцеларски вид вж. **Андреев, Ст.** Муфассал дефтерите от XV и XVI век (Палеографско, дипломатическо и извороведско проучване). – хабилитационен, непубликуван труд. С., 1991, 94–133.

⁴ През 2005–2006 г. по време на специализацията ми в архивите на Република Турция (по линия на МОН).

⁵ Всички те спадат към сериите Divân-i Hümayûn ğ Bâb-i Âsafî defterleri.

⁶ Част от сериите на т.нар. Bâb-i defterî.

⁷ Към сериите Divân-i Hümayûn и Bâb-i Âsafî defterleri.

⁸ Вж. **Мутафова, Кр.** Българите в османската правна система (втората половина на XV–XVI в.) – В: България, българите и техните съседи през вековете. Изследвания и материали от международната научна конференция в памет на доц. Христо Коларов. 30-31 октомври 1998 г. В. Търново, 2001, 262–266.

⁹ Някои изследователи ги разглеждат като копийни книги и дневници за регистрация на султански заповеди. – **Радушев, Евг., Р. Ковачев.** Цит. съч., XXXIII–XXXIV. Относно спецификата и различията между тях вж. **Калицин, М., Мутафова, Кр.** Цит. съч., 16–17.

¹⁰ Изданията са на Генералната дирекция на Държавните архиви на Република Турция. Вж. напр.: 3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/ 1558–1560). Ankara, 1993; 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/ 1565–1566). Ankara, 1994; 7 Numaralı Mühimme Defteri (975–976/ 1567–1569). I–IV, Ankara, 1998–1999; 12 Numaralı Mühimme Defteri (978–979/ 1570–1572). Ankara, 1996; 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026–1027 / 1617–1618). Ankara, 2000 и др.

¹¹ Baġbakanlık Osmanlı Arġivi Rehberi. İkinci Baskı, İstanbul, 2000, S. 24–26, 30–31. В тях най-общо са вписвани всички заповеди, издадени от императорския диван, като те

се подразделят на различни подвидове съобразно разискваните в тях въпроси. Впоследствие заповедите започват да се обособяват в отделни дефтери и съобразно отделните еялети.

¹² Вписани са към 989 Numaralı “Divan-i Hümâyün Defterleri Katalodu” под названието “Atik Tıkayet Defterleri. До 1649 г. всички султански решения (фермани, берати, хюкм и пр.) са били записвани към *Мюхимме* дефтерите. Впоследствие в тях започват да се включват само тези, засягащи въпроси от държавен характер, а султанските решения по повод оплакванията на частни лица се обособяват в отделни дефтери, нар. Tıkayet Defterleri. – Bařbakanlık Osmanlı... S. 23–24.

¹³ Das Osmanische “Registerbuch der Beschwerden” (Tıkâeyt Defteri) von Jahre 1675, Österreichische Nationalbibliothek. Cod. mixt. 683. Herausgegeben, eingeleitet und mit siebzehn Faskollegen gemeinsam bersetzt von Hans Georg Majer. Band I. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1984.

¹⁴ Вж. **Андреев, Ст., Ел. Грозданова.** Българските и съседните им земи според “Книга на жалбите” от 1675 г. – Известия на НБКМ, 26 (28), 1995. Султански заповеди от този дефтер, са публикувани в: **Мутафова, К.** Към историята на Търновската митрополия през XVII в. – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. В. Търново, 1994, с. 272; **Същата.** Отношения между православни духовници и католици в българските земи през втората половина на XVII в. – ИПр, 1993, № 6, 101–116.

¹⁵ Bařbakanlık Osmanlı Arřivi (по-нататък BOA) – Divan-i Hümâyün Mühimme defteri (A DVN.MHM), Cilt 1, S 271/ № 1538 от 12 Сафер 962 (7. 01. 1555) г.

¹⁶ BOA – Divan-i Hümâyün Mühimme defteri (A DVN.MHM), Cilt 2, S 100/№ 1024. По повод писмото на кадията на Демирхисар, в нея се коментира назначаването на Димо Папанин на мястото на кетхудата на неверниците, преместен междуременно в Мелник.

¹⁷ BOA – Divan-i Hümâyün Mühimme defteri (A DVN.MHM), Cilt 8, S 29/ № 341 от 14 джемазюлеввел 978 (5.10.1570) г. – заповед до кадията на Ямбол; Cilt 14, S 277/№ 396 от 17 Реби юл-ввел 978 (20.08.1570) г. – заповед до кадиите на Одрин, Визе, Бергос, Бабаески, Хасково, Стара загора, Димотика, Чорлу за проверка на намиращите се в казите им юруци; Cilt 14, S 1199/ № 825 от 10 Шабан 978 (7.01.1571) г. – заповед до кадията на Ямбол; Cilt 14, S 1284/ № 878 от 16 Рамазан 978 (12.02.1571) г. – заповед до кадията на Стара Загора; Cilt 14, 1302/ № 887 от 16 Рамазан 978 г. до кадиите на Добрич, Ямбол и др. относно проверка на намиращите се там мюселемите и татари.

¹⁸ BOA – Divan-i Hümâyün Mühimme defteri (A DVN.MHM), Cilt 2, S 42/ № 376.

¹⁹ Върху категориите население със специални задължения и конкретно върху тези с военно-помощни функции съществува обширна литература и публикуван изворов материал. В една или друга степен от времето на К. Иречек и досега са изяснени различни аспекти на техния данъчен и социално-правен статус, позицията им в социалната структура на българите и османската военна организация. Тук ще се ограничи да посоча само няколко изследвания: **Иречек, К.** История на българите. С добавки и поправки от самия автор. Под ред. на П. Петров. С., 1978, 438–488; **Мутафчиева, В.** Категории феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в. – Известия на Института по история, Т. 9, 1960, 57–93; **Грозданова, Е., Ст. Андреев.** Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI в. и реална практика. – В: Българският шестнадесети век. Сб. с доклади за българската

обща и културна история през XVI в. С., 1996, 29–48; **Стојановски, Ал.** Раја со специјални задолженија во Македонија (војници, соколари, оризари и солари). Скопје, 1990. Обзорен преглед върху литературата до 80-те години вж у: **Грозданова, Е.** Проблемът за т. нар. привилегирована рая в историческата книжнина. – В: Историографски изследвания “България XV–XIX в.”. Т. 1. С., 1987, 135–152.

²⁰ Вж. частични сведения у: **Желязкова, А.** Балкански етнически елементи в османските въоръжени сили през XV–XVI в. – ВИС, 1983, № 6; **Радусев, Евг.** Ролята на османската войска в ислямско-асимилационните процеси на Балканите. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII в. В. Търново, 1992, с. 204–205.

²¹ На джелепкешаните са посветени немалко изследвания и публикувани извори. Вж. напр. **Cvetkova, B.** Le service des dcelep et ravitaillement en bétail dans l’Empire Ottoman (XV^e-XVIII^e s.). – Études Historiques, Т. III, С., 1966, 145–172; **Грозданова, Е., Ст. Андреев.** Джелепите из централния и източния дял на Балканите през XVI в. – задължения, статут и социален състав. – ИПр, 1994-5, кн. 1, 3-33; ИПр, 1994-5, кн. 2, 23-58 (продължение); **Същите.** Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVIII век. По документи от наши и чужди архиви. С., 1998 и цит. там лит.; **ТИБИ, Т. III.** Съст. и ред. Б. Цветкова. С., 1972, 42–207, 474–483; **Груевски, П., Хисарлъшка-Танова, Сп.** Откъс от регистъра на джелепкешаните в каза Струмица от края на XVI в. – Изв. на НБКМ, Т. XX (XXVI), 1992, 333–343 и др.

²² BOA – Divan-i Hümâyün Mühimme defteri (A DVN.MHM), Cilt 14, S 282/№ 406; Cilt 58, S 102/№ 286.

²³ BOA – Divan-i Hümâyün Mühimme defteri (A DVN.MHM), Cilt 2, S 28/ № 248.

²⁴ **Цветкова, Б.** Хайдутството в българските земи през XV–XVIII век. Т.1. С., 1971; Относно насоките в историографията вж. **Георгиева, Цв.** Развитие и тенденции на проучванията върху историята на българския народ през XV–XVIII в. – В: Историографски изследвания, България XV–XVIII век. Т. 1. С., 1987, с. 12–13 и сл.

²⁵ BOA – Divan-i Hümâyün Mühimme defteri (A DVN.MHM), Cilt 14, S 1153/ № 1698.

²⁶ BOA – Divan-i Hümâyün Mühimme defteri (A DVN.MHM), Cilt 9, S 57/ № 151.

²⁷ Пак там, S 81/N 977 от 18 Шеввал 977 г.

²⁸ BOA – Divan-i Hümâyün Mühimme defteri (A DVN.MHM), Cilt 10, S 132/ № 208 от 28 Рамазан 979 г., S 142/№218 от 20 Шеввал 979 г.

²⁹ Пак там, S 221/№ 337 от 6 Рамазан 979 г.

³⁰ Пак там, S 321/№ 519; Cilt 14, S 890/№ 1310.

³¹ Пак там, S 302/№ 488; S 303/ № 489.

³² Пак там, Cilt 58, S 163/ № 436.

³³ Вж. напр. **Раковски, Г. С.** Българските хайдути. Тяхното начало и тяхната постоянна борба с турците от падения Болгарии до днешните времена. Кн. 1. Букурещ, 1867.

³⁴ Вж. **Мутафова, Кр.** Религиозната самоидентичност в българското и византийското общество през XIV – първата половина на XV в. (в динамиката на османската инвазия). – В: Средновековните Балкани. Политика, религия, култура. София, 1999, 131–140.

³⁵ **Мутафова, Кр.** Конфесионални отношения между християни и мюсюлмани и ислямизацията в българските земи през XV–XVII век. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен “Доктор”. София, 1997, гл. II и III.

³⁶ Пак там, гл. II, 2, II.3. и пос. там лит. Вж. и *Yavuz Ergan. Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadî Durumu*. – Belleten, C. XLVII, Ekim 1983, Sayı: 188, den ayırtbasım. Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1984.

³⁷ Този тип изворов материал е широко застъпен в изследванията на О. Тодорова. – **Тодорова, О.** Православната църква и българите XV–XVIII в. С., 1997; **Същата.** Статут и функции на енорийското духовенство в България (XV–XIX век). – ИПр, 1987, № 10, 18–33. Вж. и **Мутафова, Кр.** Цит. съч.

³⁸ Вж. напр. **Снегаров, Ив.** Търновски митрополити в турско време. – Сп БАН, С., 1935, кн. LII, 207–254; **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XVII и първата половина на XVIII век. По документи от архива на метоха “Божи гроб” на Ерусалимската патриаршия в Цариград. В. Търново, 1996 и др.

³⁹ Това са документи относно учредените вакъфи за различни култови средища.

⁴⁰ Вж. напр. АЕ. SMMD.II, № 53.

⁴¹ АЕ. SAMD.I, 678/1025/1; 757/ 1018/7.